

ӨОЖ 316.77:001.4

С.М. Медеубек

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
E-mail: medeubek.S.agat@gmail.com

Қазақ замансөзінің теориясын толықтырсақ...

Аңдатпа. Бұл мақалада автор қазақ публицистикасына берілген анықтамаларды саралай келе өз тұжырымын және ғылыми қорытындысын ұсынады. «Публицистика» деген терминнің қазақша баламаларын салыстырады. Ахмет Байтұрсынұлының айқындамаларына сүйене отырып, қоғамдық санаға қозғау салу өнеріне жаңаша ғылыми көзқарас тұрғысынан баға береді. «Публицистика» деген атаудың өзге елдердегі баламаларын мысалға ала отырып, қазақша баламасын «замансөз» деп ұсынады.

Ахмет Байтұрсынов ұсынған замансөздің ауызша түрін «шешенсөз», жазбаша түрін «көсемсөз» деп қолдануды құптайды.

Түйін сөздер: публицистика, «көсемсөз», шешенсөз, «әлеуметнама», «заманхат», замансөз.

«Публицистика» деген не? Осы сұраққа жауап беретін, бірін бірі толықтыратын, бірін бірі қайталамайтын пікірлерді ойға алып көрейік.

Бұл, біріншіден, өзімізге дейін ғылыми ізденіс жасаған ғалымдар мен зерттеушілерге деген құрмет; екіншіден, өз тарапымыздан айтатын ойға тамызық я негіз; Үшіншіден, алуан пікірді салыстыра отырып арасындағы ақиқатты, жалпыға ортақ, типтік тұжырымды табуға мүмкіндік аламыз;

Төртіншіден, жаңа тың ойдың тууына жол ашамыз. Сонымен, әуелі сөздікке жүгінелік: «Публицистика» деген сөздің мағынасы латынның «публика» деген сөзінен тарағандығын бұған дейін бұл тақырып төңірегінде зерттеу жүргізгендер айтып келеді. Оны қазақшалағанда «қауым», «жиналған жұрт», «алқа топ», «қоғам» деген мағына береді. Ал «публицистика» дегеннің мәні сол жиналған жұрттың, алқа топтың, қауымның, қоғамның алдында қажетті сөз айту өнері дегенге саяды. Оны әлем халықтарының бәрі сол латын тіліндегі нұсқадан көшіріп сол түрінде қолданбайды. Өз тілдерінің ыңғайына қарай аударма-балама жасап, ғылыми айналымға енгізеді. Мысалы, жапондар «сякай сейджи херон»-деп (Кэнкюся русско-японский словарь. Изд. «Кэнкюся», Токио, 2005, стр. 1844)

қолданады, корейлер «Сахвежонгчхипхенггон, коннон» (Новый большой корейско-русский словарь. Изд. Мун Еи Лим. 2008, стр. 855) деп қолданады.

Қауымға, қоғамға қарата ой айту, пікір қозғау өнері әу баста ауызша туып, қалыптасқан. Бұл әлі толық зерттелмеген тақырып.

Бұрын-соңды зерттелмеген мәселе төңірегінде айтылар ойдың айқындығы тілдік қолданыстағы аталымдардың мағынасының қаншалықты түсінікті болғанына да байланысты. Өйткені ғылым тек ғылым үшін емес, ғылым қоғам, мемлекет, халық үшін қызмет етеді. Олай болса, біз әуелі ғылыми қолданыста, бұқаралық ақпарат құралдарының тілдік айналымында жүрген «публицистика», «көсемсөз» және бұрын айтылып, енді ғана тілдік пайдалану аясына кірген «шешенсөз», соңғы кезде айтыла бастаған «замансөз» сияқты атаулар төңірегінде қозғалар ойлардың басын ашып алуымыз керек.

Ахмет Байтұрсыновтың «Көсемсөз- шешенсөз сияқты әлеуметке айтқанын істету мақсатымен шығарылатын сөз. Шешенсөзден мұның айырылатын жері – шешенсөз ауызша айтылады, көсемсөз жазумен айтылады» (Ахмет Байтұрсынов. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989, 154-бет) – деген анықтамасы

бар. Ахаң зерттеу еңбегінде әуелі шешенсөзді айтып барып, содан соң көсемсөзді соған ұқсата анықтайды. Оның басты себебі – көсемсөз, яғни «әлеуметке айтқанын істету мақсатында шығарылған сөздің» жазбаша түрі қоғамдық ой айту құралдары – газет, журнал шығарыла бастағаннан соң ғана пайда болды. Ал қазақ ортасына газет, журнал кешегі XIX ғасырда ғана келді. Оған дейін қазақ даласындағы қоғамдық ойдың бәрі ауызша айтылды, ауызша таратылды. Оны Ахаң шешенсөз деп атап, көсемсөзден бұрын ауызға алып отырғаны сондықтан. Екеуі егіз ұғым. Екеуінің анықтамасын қосқанда бүгінгі біз айтып жүрген «публицистика» ұғымы шығады. Қоғамдық пікір тудырушы, қоғамдық ойды алға жетелеуші әрі сол пікір мен ойдың жүзеге асуына ықпал етуші өнерді ұлт көсемі екі түрге бөлген екен: әуелгісі – шешенсөз, кейінгісі – көсемсөз.

Пікір мен ойдың жүзеге асуына ықпал етуші өнердің осы екі түріне ортақ атау – «публицистика» деген сөзге құлақ та, тіл де үйреніп қалғандай көрінеді. Бірақ бұл сөз ұлттық ділге сіңіп кете алған жоқ. Сіңісе алмай келе жатқанының басты себебі сөздің қазақша еместігінде. Жазылуы да, айтылуы да тосын сөз. Ортасында қазақта жоқ «ц» әрпінің өзі тілге күрмеу салып, қазақы айтылуын да, жазылуын да ауырлатады. Рас, осы саламен айналысатындар күнде айтып та, жазып та жүрген соң аса қиналмайды. Ал былайғы қалың қазақ бірден дұрыс айтып кете алмайды. (Ана тілінде болмаған соң айтылуы қазақ тілінің айтымдық ережелеріне сәйкес келмейді. Сәйкес келмеген соң «публицистика» немесе «пубилистика» дей салады) Оның үстіне қалың қазаққа бұл атаудың мағынасы түгел айқын да емес. Аталым бұқаралық қолданысқа түсуі үшін де оның мағынасы әркімге түсінікті болғаны жөн. Әркім толық түсінгенде ғана жаппай қолдана бастайды. Ең бастысы, аталым ана тілінде болғаны керек, өзіміздің ғасырлар тезі мен сүзгісінен өтіп, санада тұрақталған мағынасы айқын сөздеріміз бар болса, сол сөздердің термин жасауға мәнісі де, пішіні де дәл келсе, ұлт ұрпағының тектамырында жатқан ұғымдарды ояту үшін де жалтақтамай, жасқаншақтамай мемлекеттік тілімізге шым-шымдап болса да енгізе бергеніміз абзал. Өйткені «Публицистика» атауының астарынан өткен ғасырлардағы қазақ даласын отарлау идеологиясын санаға батпандап кіргізген алып

күштің салмағы сезіледі, бергісі орыстандыру, арғысы еуропаландыру пиғылының лебі еседі. Кеңестік коммунистік идеологияның «социалистік шындықты» мақтау, мадақтау, асқақтату, ұрандату, ұлықтату әдістері мен айла-амалдарының сарыны аңқиды. Ондай салмақ пен леб бүгінгі тәуелсіз қазақтың ұрпағының сана азаттығы, рух бостандығына кедергі келтіреді, еңсесін көтертпейді. Сырттан күштеп енгізілген мағынасы да, тұрпаты да жат сөзді санадан сылып тастау арқылы отарсыздануға қарай бір қадам жылжыған боламыз. «Публицистика» атауын қазақшалаудың саяси-әлеуметтік мәнінің бірі осында. Дәл осы тұста Ахмет Байтұрсынұлының мына пікірін келтіре кеткен орынды деп білеміз: «... біз қазақ сөзін ескі, жаңа деп талғамаймыз, жергілікті сөз екен деп, ол жағынан қатал қарап, қашып тұрмаймыз. Жалғыз-ақ біздің мықтап қашатынымыз жатшылдық (жат сөзшілдік).

Біз сияқты мәдениет жемісіне жаңа аузы тиген жұрт өз тілінде жоқ деп мәдени (өркениетті С.М.) жұрттардың тіліндегі даяр сөздерді алғыштап, ана тілі мен жат тілдің сөздерін араластыра-араластыра ақырында ана тілінің қайда кеткенін білмей айырылып қалуы ықтимал. Сондықтан мәдени жұрттардың тіліндегі әдебиеттерін, ғылым кітаптарын қазақ тіліне аударғанда пән сөздерінің даярлығына қызықпай, ана тілімізден қарастырып сөз табуымыз керек. Сонда біздің әдебиетіміздің тілі таза болып, жоғарыда айтылған талғау салтының шарты орындалған болады» (Ахмет Байтұрсынов. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 151-бет)

Ендеше «публицистика» деген аталымның қазақша баламасын Ахаң секілді қазақтың өз тілінен іздеген жөн. Ахмет Байтұрсыновтың осы ұғымға қатысты негізгі қолданған сөзі – «әлеумет». Осыны ескеріп, әлеуметке дегенін істету үшін ауызша немесе жазбаша түрде айтылған сөздердің мағыналық һәм мәндік жиынтығын «әлеуметнама» деп атап, мағынасын «әлеуметке айтылған сөз», «әлеумет туралы баян», «әлеуметке қатысты пікірлердің жиынтығы» деп қолданысқа алсақ, түйсігімізге түйткіл салмас, керісінше түсінігімізге жақын болар. Бірақ бұл аталым да қазіргі ұғымымыздағы мағынасын толық ашып бере алмайды. Өйткені әлеумет белгілі бір қоғамда өмір сүреді, сол қоғамның саяси жүйесін қалыптастырады, сол жүйеге қызмет етеді. Егер тек әлеумет жайында сөйлесек, онда әлеумет

өмір сүрген айнала, орта, заман назардан тыс қалып қояды. «Әлеуметнама» деген аталымның тағы бір мағыналық ренкі «жазылған, тасқа басылған шығармалар жиынтығы» деген түсінікте көрінеді. Онда ауызша баяндар қолданыстан сырт қалмақ. Дегенмен бұлардың бәрі өзіндікін ұмытып, өзгенің соңынан құлдықұрған мінездің кесірінен екендігін ешкім жоққа шығара алмайды. Біздің санамызға кешегі батыстық һәм орыстық жазба мәдениеті зорлап ендірген ұғымдар мен түсініктер бодауына шырмалып, өз ұлттық пайымдарымызды елеусіз қалдырдық. Десек те ғылым бір орында тұрмайды. Сырттан келген аталым қолданысқа енгеннен кейін ғылыми айналымға түседі. Уақыт өте келе астарындағы мағына мен ұғым ұлттық санада айқындалады. Айқындалған сол ұғым, түсініктердің жиынтығы қорытылады да ұлт тіліндегі баламасы табылады. Мұндай үдеріске түспей-ақ, бірден қолданысқа ұсынылған аталымның бірі – «заманхат». Бұл атауды кезінде Ахмет Байтұрсынов ұсынған. Ол кісі бұл екі сөзді «заман хат» деп бөліп жазған еді. Және оның мағынасын былай түсіндіреді: «Біреудің заманында болған тарихи уақиғадан, яки өз ішінде болған істерден дерек беруі – заман хат деп аталады. Мәдени жұрттың адамында заманында болған көзге түсерлік уақиғаларды яки өз өмірінде ұшыраған зор істерді жазып, әңгіме ретінде тіркеп отыратын әдет болады. Заман хат шежіредей емес, тәртіпті, жүйелі келеді. Шежірені хат білетін адамдар құр тіркей беруге болады. Заман хатты оқымысты адамдар жазады. Сондықтан мұнда құр халық аузында әуезе болып жүрген дәлелсіз сөздер жазылмайды. Заман хатта уақиға уақыт сарынымен жазылмайды, іс сарынымен жазылады». (Ахмет Байтұрсынов. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 214-б.). Ахаңның айтып отырғаны – қазіргі тілмен айтқанда «биллетристикаға» жақындайды.

Соңғы кезде осы атауды «Ақиқат» журналы тұрақты айдар ретінде әр санында ұсынады. Біздің түсінуімізше бұл айдар астында заман туралы жазылған затындар (материалдар) жарияланады. «Публицистика» деген аталымның орнына қолданылғанмен, бұл сөз оның толық мағынасы мен мәнін ашып тұрған жоқ. Өйткені бұл тек хатқа түскен қоғамдық ойларды ғана қамтиды. Ауызша айтылған заманауи сөздер бұл атаудың аясында жоқ. Ал егер осыны сәл дыбыстық өзгеріске салып «заманғат» десек те

қазақ тіліне оғаш көрініп тұрған жоқ. Себебі араб-парсы тілінен еніп, әбден сіңісті болып кеткен «ғат» жұрнағы бүгінгі қазақтың құлағына тосын емес (мысалы, ұлағат, жамағат, шапағат, балиғат, табиғат, қанағат). Аталым болуға лайық бұл кіріккен сөздің мағынасы «заман туралы ұлғат» болып түсіндіріледі, солай қабылданады, бірақ «ұлағат» дегеннің мағынасы да «сөз» деген ұғымды беретініне қарамастан, жаппай қолданысқа еніп кетуі қиынға соғуы мүмкін. Өйткені «әлеуметке дегенін істету үшін» айтылатын шешенсөз және жазылатын көсемсөз бар. Бұл екеуі де ғылыми айналымға еніп, санаға бекіп қалған аталымдар. Кедергі болатын бір себеп – бұл жалғаудың қазақ тілінің үндестік заңы бойынша құлаққа «ғат» боп естілетін «хат» сөзінің жаңғырығы секілді қабылдануында. «Хат» болып түсінілсе, онда тек жазбаша жеткізілген ойлардың жиынтығы болып қалады да, ауызша айтылған пікірлер тағы да назардың сыртында қалып қояды.

Соңғы кезде ел назарына ұсынылып жүрген баламаның бірі – «замансөз». Бұл атауды қазір «Қазақ әдебиеті» басылымы бір беттің ойбастары (шапка) ретінде үнемі қолданып келеді. Аталмыш бетте заман, қоғам, адам туралы сараптама-лық жарияланымдар жарық көреді. Яғни әр автор қара бастың қамын емес, заманның сөзін, сол заманда өмір сүріп келе жатқан қоғамның күйін, сол қоғамдағы адамдар тағдырын мәселе етіп көтереді. Тегінде «публицистика» деген кірме сөздің ұлттық ұғымға ең жақын әрі мағыналық аясы кең баламасы осы болмақ. Мұндағы «заман» сөзінің аясына адам тіршілік еткен қоғам, қоғам өмір сүрген уақыт пен кеңістік тұтас сыйып кетеді. Ол бүгінгіні де, кешегіні де, ертеңгіні де қамтиды, басқаша айтсақ, «заман» ұғымы адамзат жаратылғаннан бергі тарихты, бүгінгі сансалалы қоғамдық қатынастар қазанында қайнап жатқан болмысты және сол болмыстың ертеңге жалғасымын тұтастандырып тұрады. Сондықтан да заман туралы айтылған ой-пікірлердің дыбыстық-таңбалық жиынтығын «сөз» деп атасақ, «публицистика» дегеннің мағыналық ауқымынан әлдеқайда кең, салмақты әрі жан-жақты «замансөз» деген атау келіп шығады.

Сонымен:

- Замансөз дегеніміз не?
- Заман туралы айтылған сөз.
- Қай заман туралы сөз?
- Нақты осы шақтағы заман хақындағы сөз.

– Қашан айтылған сөз?

– Адамдар өмір сүріп жатқан уақыт пен кеңістікте айтылған сөз.

– Кім айтқан сөз?

– Өзі өмір сүріп жатқан ортаға ой тастауға, қоғамдық санаға қозғау салуға, бұқараны іске бастар сөз айтуға, жазуға, көрсетуге қабілетті кез келген адам айтқан әрі көпшілікке жария болған сөз.

Енді осы қосағатта (диалогта) айтылған ойларды жинақтап, мынадай қорытындыға келсек, замансөз айқындамасы (дефиница) шығады:

Замансөз деп – қоғамдағы күрделі мәселелерді мемлекеттік, ұлттық, бұқаралық мүдде тұрғысынан қозғау әрі оларды шешу жолдарын түсіндіру және сол іске жұмылдыру үшін әлеумет алдында дыбыс арқылы естірілген, қимыл арқылы жеткізілген немесе бейнелер арқылы көрсетілген, әйтпесе ауызша айтылған, болмаса жазбаша жарияланған деректі де дәйекті сөзді айтамыз.

Соны қолданысқа алсақ, яғни «замансөз» деген аталымды тілдік айналымға енгізсек, сол арқылы да ұлттық ұғымымыз бен пайымымыз батыстық санатаным (идеология) құрсауынан арыла түсер еді.

Бұған дейін тілдік қолданысқа еніп, санаға орнығып қалған «публицист» деген атауды да ұлт тіліне аудару, яғни оның да өз тіліміздегі баламасын тапқанымыз қажет. Біздің тіліміздің ұшына әуелі ілінгені – «сөзгер» деген сөз. Бұл «зергер» деген халықтық ұғымның сыңарындай болып санаға тез сіңер еді. Бұған дейін «көсемсөзші» деп келдік, бұл атау осы кәсіптің иесі екенін аңғартса да, нағыз шебері екенін толық білдіре алмайды. «ші» жұрнағынан гөрі «гер» жұрнағы кез келген атауға мағыналық жағынан сапалылық үстейді. Оның үстіне сол істің майталман шебері екендігін білдіреді. Тегінде қарымды қаламгер тек жазып қана әлеуметтік мәселе қозғап қоймайды, ол сол жазғанында көтерілген мәселені жиналған көпшілік арасында ауызша да айтып жүреді. Сондықтан да қоғамдық ойды жазбаша да, ауызша да жариялауға машықтанып, шеберлік шыңына шыққандарға «сөзгер» деген атау лайықты. Тілдік қорымызға үңіліп көрсек, «публицист» дегенге балама боларлық басқа да атаулар табылады. Мысалы, қазақта «төрешіден қалмайды, айтушыдан қалады» деген мәтел тегін айтылмаған. Ал енді Ахмет Байтұрсынов

«айтушы қара басының қамын сөйлемейді, халықтың сөзін сөйлейді» дейді. Демек, біз осы анықтамаларды дер кезінде айырып алып айналымға қосқанымызда дәл қазіргідей сөзді әркім сөйлейді, ал әлеуметке ортақ ойды әркім айтпайды. Сөйлеу құқығы екіншісіне берілген, ал айту жүздің немесе мыңның біріне беріледі. Сөйлеушінің алдында тек естушілер тұруы мүмкін. Ал айтушының алдында тек тыңдаушылар тұрады. Сөйлеушінің алдында бір адам тұрмауы да ғажап емес, ол айнаға қарап та сөйлей береді. Ал айтушының алдында мыңдаған адам, дәлірек айтқанда, қоғамға қажетті пікір мен ойды аңсағандар тұрады. «Сөзгер» дегеннің астарында қоғамдық салмақ бар. Сол салмақты «айтушы» деген аталым түгел көтере алмай ма деген де күдігіміз жоқ емес. Өйткені қоғамға, әлеуметке, белгілі бір жағдайға, оқиғаға, жаңалыққа қатысты пікірді кез келген ортада көзіқарақты кез келген адам да айта алады. Егер шешенсөздің бір айтыны – ақыл десек, сол ақылды жасы үлкендердің айтпай тұра алмайтыны кем де кем. Олар да – өз дәрежесінде айтушы. Аңыз айтып берген адамды да фольклористикада «айтушы» дейді. Замансөз теориясында айтушы – ақпарат жеткізуші, негізгі ойдың төлиесі (авторы).

Бұрынғы «публицист» дегеннің орнына бүгінгі өркениеттік сананың танымына сай келетін, қоғамдық-саяси мәні бар салмақты атау болғаны жөн. Сондықтан «сөзгер» дегенді қолданып көргенге теріс қарамайтындар қоғамдық санаға қозғау салу өнерінің ауызша түрінің кәсіби деңгейіне жеткендерді «шешенсөзгер» деп, ал жазбаша түрінің кәсіби деңгейіне жеткендерді «көсемсөзгер» деп атауға да қарсылық білдіре қоймайды. Бәріне уақыт төреші.

Замансөз саласындағы сөзгерлер өз атына сай ой қозғауға, сөз айтуға, сөйтіп, қоғамдық сананың алдында жүруге ұмтылатыны сөзсіз. Бұл атаулар оларға үлкен жауапкершілік жүктейді. Бұқараның да екіншісі бірін «көсем» немесе «шешен», болмаса «сөзгер» демейтіні белгілі. Бұл ұсынылған атаулар жеке адамның пікірі болғанымен, ортақ игілікке немкетті қарай алмайтын қазақ балама ретінде қатар қолдана беретіні сөзсіз. «Уақыт төреші» дегенімізбен, қай сөзді көбірек қолданамыз, сол сөз санаға тез сіңетіні де шындық.

Сөзгер деп – кейде мінберден, кейде тікелей эфирден, кейде баспасөзден қоғам алдындағы

күрделі мәселелерді ұлттық-мемлекеттік мүдде тұрғысынан үнемі пәрменді әрі дәлелді көрсететін, айтатын немесе жазатын әрі оларды

шешу жолдарын түсіндіретін және сол іске жұмылдыруға бастай алатын шығармашыл-күрескер адамды айтамыз.

С.М. Медеубек

Если дополнить теорию казахской публицистики...

В данной статье автор, анализируя определения, предложенные учеными, делает определенные заключения и выводы. Сравнивает определения термина «публицистика», предложенные казахскими учеными, опираясь на определение Ахмета Байтурсынова, где публицистика есть искусство влияния на общественное сознание, автор статьи дает свою версию. На примере определения публицистики иноязычными учеными предложение автора звучит как «замансөз». В определении Ахмета Байтурсынова публицистика – это в устном творчестве – «шешенсөз», в письменном – «көсемсөз».

Ключевые слова: публицистика, «kosemsoz», «sheshensoz», «заманхат», замансөз.

S.M. Medeybek

If to add the theory of the Kazakh journalism...

In the article the author analyzed the definitions of Kazakh publicism proposed by scientists and shown his opinion and conclusions. He compares the term “journalism”, proposed by Kazakh scientists, based on Ahmet Baitursynov’s definition where journalism is the art of influence on the public. The author gives his own version. By the determination of journalism’s non-native scholars offer sounds like, “zamansoz.” In the Ahmet Baitursynov’s definition the journalism means storytelling - “sheshensoz”, in writing - “kosemsoz”.

Keywords: journalism, «kosemsoz», «sheshensoz», zamanhat, zamansoz.